

Арістов В. Ю., Дегтяренко М. О.

СКІЛЬКИ ЦЕРКОВ «ПОГОРІЛО» У КИЇВСЬКІЙ ПОЖЕЖІ 1017 РОКУ?

У статті розглянуто повідомлення джерел про масштабну пожежу у Києві 1017 р. Паралельні свідчення містять німецька латиномовна хроніка Титмара Мерзебурзького і «Повість временних літ», що використовувала ранні київські аннали. Основну увагу приділено текстологічному розбору двох варіантів запису про пожежу в списках руської хроніки. Один із них сповіщає про пожежу однієї церкви, а інший – багатьох. Різниця між варіантами полягає лише у двох літерах – закінченні форми множини дієслова. Ця дилема корелює з двозначністю слів Титмара, які могли позначати пожежу як однієї споруди, так і декількох. У статті було здійснено комплексний текстологічний і філологічний аналіз різночитань руського літопису. При цьому автори не вдавалися до гіпотетичних реконструкцій тексту, а виходили з тих читань, які засвідчено збереженими рукописами. В процесі аналізу вдалося розкрити переваги й недоліки двох текстологічних сценаріїв, що передбачали оригінальність того чи того варіанта запису про пожежу 1017 р. На підставі наявних списків літопису виявилось неможливим однозначно вибрати один із варіантів. Тож постала потреба змодлювати два історичні сценарії події. Проте, як було з'ясовано, незалежно від текстологічного рішення, обидва конкурентні читання можна інтерпретувати в тому самому сенсі. І у Титмара, і у «Повісті временних літ» ідеться про пожежу Десятинної церкви.

Ключові слова: «Повість временних літ», текстологія, середньовічний Київ, Десятинна церква, XI століття.

Джерела й підходи

1017 року в Києві сталася пожежа, в якій постраждали церковні споруди. Це була перша подібна трагедія у місті, занотована в писемних джерелах. Про пожежу незалежно повідомляють німецький хроніст, єпископ Титмар Мерзебурзький і руська хроніка «Повість временних літ» (далі – ПВЛ). Твір Титмара є цінним насамперед тому, що зберігся в оригіналі й був доведений до кінця 1018 р., власне коли його автор помер¹. ПВЛ було укладено століттям пізніше, близько 1116 р. Однак в основі її нарративу від початку XI ст. лежать найдавніші київські аннали². Вони

були інтегровані до цієї хроніки, і їх можна виокремити в її збереженому тексті. За стилістичними ознаками (стислість, фактографічність, немає зв'язку з навколишніми розлогими пасажами) повідомлення про пожежу 1017 р. якраз належить до серії таких анналістичних заміток. Отже, його теж, як і свідчення Титмара, можна вважати синхронним події, звісно, беручи до уваги той факт, що ПВЛ, до якої вміщено київські аннали, не дійшла до нас в оригінальному рукописі.

Хроніка Титмара згадує київську пожежу двічі у зв'язку з подіями наступного, 1018 року. Спершу хроніст зазначає, що місто незадовго до того зазнало сильної пожежі (*incendio gravi*). Далі Титмар розповідає, що наприкінці літа 1018 р. військо польського князя Болеслава урочисто вступило до Києва після перемоги над князем Ярославом Володимировичем. Болеслав був союзником свого зятя, Ярославового брата Святополка, і допомагав йому відновитися на київському столі. Спираючись на розповіді очевидців, Мерзебурзький єпископ вказує, що Болеслава і Святополка зустрічав київський архієпископ. Урочистості відбувалися у соборі / монастирі святої Софії, який попереднього року

¹ Robert Holtzmann, "Über die Chronik Thietmars von Merseburg", *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 50 (1935): 159–209; М. Б. Свердлов, *Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия IX – первая половина XII в.* (Москва; Ленинград: Институт истории СССР, 1989), 57–59; А. В. Назаренко, *Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. Тексты, перевод, комментарий* (Москва: Наука, 1993), 131–132.

² Oleksiy Tolochko, "Kievan Rus around the Year 1000", *Europe around the year 1000* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2001), 132–138. Див. також: Oleksiy Tolochko, "Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus'", in *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070–1200)*, ed. by Ildar N. Gariipzanov (Turnhout: Brepols, 2011), 216–223.

постраждав від вогню: «*Archiepiscopus civitatis illius cum reliquiis sanctorum et ceteris ornatibus diversis hos advenientes honoravit in sancte monasterio Sofhiaie quod in priori anno miserabiliter casu accidente combustum est*»³.

Вжите Титмаром слово *monasterium*, як значив свого часу Анджей Поппе, могло означати і власне монастир, і кафедральний собор⁴. А отже, повідомлення прочитується двозначно. Пожежа могла стосуватися як однієї споруди, так і багатьох.

Ідентифікація згаданого монастиря або собору віддавна є предметом наукових дебатів. Найчастіше вчені припускали існування гіпотетичної «першої Софії» – дерев'яного храму, що міг бути попередником зведеної Ярославом кам'яної Софії⁵. Нещодавно було запропоновано інтерпретацію, що дає краще рішення старої загадки: «першою Софією» була добре відома Десятинна церква⁶. Після початку будівництва Ярославом нового Софійського кафедрального собору старий однойменний храм потребував переосвячення, яке й відбулося 1039 р. Колишня Софія стала

³ Thietmar von Merseburg. *Chronicon* (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1935), 530.

⁴ Andrzej Poppe, "The Building of the Church of St. Sophia in Kiev", *Journal of Medieval History* VII/1 (1981): 16–17. Див. також: Vadym Aristov, "The Tithe Church of Saint Sophia in Kyiv: Thietmar of Merseburg's Account Reinterpreted", *Palaeoslavica* XXIX/1 (2021): 92–94.

⁵ Див., наприклад: Poppe, "The Building", 17–24; *Древняя Русь в зарубежных источниках. Хрестоматия* (Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010), IV, 80. Огляд проблеми «першої Софії» в історіографії див.: П. П. Толочко, *Исторична топографія стародавнього Києва* (Київ: Наукова думка, 1972), 94–105; М. Б. Свердлов, «Київський собор Св. Софії як источник исторической информации», *Труды отдела древнерусской литературы* 55 (2004): 121–133.

⁶ Коротко нагадаємо аргументацію цього висновку. Найбільшим і, власне, єдиним кам'яним храмом Києва станом на 1018 р. була Десятинна церква. Саме вона тоді мала бути кафедрою київського архієпископа або митрополита. Титмар згадує київського архієпископа саме в контексті «собору / монастиря святої Софії». У згаданому фрагменті німецький хроніст пише про мощі святих, що зберігалися у цьому храмі. Єдині відомі на той час мощі святих у Києві належали Климентові Римському та його учневі Фіву. Вони були вивезені з Херсона і довгий час лежали саме у Десятинній церкві. Це дає підставу ототожнити її із Титмаровою Софією. Таку ідею не підважує той факт, що Титмар згадує також «церкву Климента», де поховали Володимира Великого, а з руських джерел ми знаємо, що місцем спочинку князя-хрестителя була Десятинна церква. У тексті Титмара «церква Климента» і «Софія» фігурують у двох окремих «русських фрагментах». Вміщені в них відомості належать різним інформаторам, які могли назвати ту саму церкву по-різному: в одному випадку – за офіційною присвятою (Софія), в іншому – за головною реліквією (Климента). Так само не мають достатньої сили контроказу три згадки Десятинної церкви у ПВЛ до 1039 р. (під 996, 1007 і 1015 рр.) як храму Богородиці. Адже наявний текст хроніки склався на початку XII ст., коли ця церква вже давно була відома під богородичною присвятою. Загалом, гіпотеза про якусь окрему (зокрема дерев'яну) Софію, не відому жодним паралельним джерелам, виявляється просто непотрібним ускладненням. Найбільш економне пояснення тексту Титмара полягає у тому, що Десятинна церква до 1039 р. була Софійською. Детальніше див.: Aristov, "The Tithe Church", 89–109.

церквою Богородиці. Саме під такою присвятою вона відома в усіх текстах, створених після середини XI ст.⁷ Отже, зазначене місце твору Титмара треба прочитувати як свідчення про пожежу Десятинної церкви.

Паралельне повідомлення ПВЛ під 1017 р. також засвідчує пожежу. Проте в різних копіях руської хроніки текст має відмінності. Головні списки ПВЛ генетично розподіляються на дві групи. До однієї належить Лаврентіївський список 1377 р. (Лавр.), а також майже ідентичні одне одному списки кінця XV ст.: Радзивілівський (Радз.) і Академічний (Акад.). До іншої групи входить Іпатіївський початку 1420-х (Іпат.) і Хлебниковський список середини XVI ст. (Хлебн.). Повідомлення про пожежу 1017 р. текстually збігається у Іпат.-Хлебн. й Радз.-Акад. Це, однак, не обов'язково свідчить про те, що Радз.-Акад. краще або з рівними шансами відбиває їхній із Лавр. спільний протограф. На сьогодні аргументовано контамінацію, внаслідок якої текст Радз.-Акад. зазнав впливу тексту Іпат.-Хлебн. або самого Іпат.⁸ Читання Лавр. нині засвідчене тільки у цьому списку. Однак, зважаючи на дуже близький, утрачений ще 1812 р., Троїцький список (Тр.), у їхньому спільному протографі повідомлення мало такий самий вигляд, як зараз у Лавр.⁹

Отже, наявні у списках ПВЛ варіанти зводяться до двох, представлених у найдавніших рукописах, Лавр. та Іпат.:

Ярослав иде и погорѣ цркви: (Лавр.¹⁰)

Ярослав . ввоиде в Кысьв . и погорѣша цркви (Іпат.¹¹).

Друге слово короткого повідомлення про пожежу (церкви) читається однаково в усіх списках і мало стояти в архетипі. Різничитання міститься тільки у першому слові.

В Іпат. форми дієслова (погорѣша) та іменника (цркви) узгоджуються як множина, а отже текст вказує на пожежу багатьох церков. Натомість

⁷ Огляд стану дослідження ранньої історії Десятинної церкви див.: О. Толочко, «Десятинна церква: старі загадки і нові гіпотези», *Opus Mixtum* 9 (2021): 7–12.

⁸ Aleksey Gippius, "Reconstructing the original of the *Povest' vremennykh let*: a contribution to the debate", *Russian Linguistics* 38 (2014): 341–366; Т. Л. Вілкул, «Текстология и Textkritik. Идеальный проект...», *Palaeoslavica* XII (1) (2004): 173–183; Т. Л. Вілкул, «Лаврентіївська версія "Повісті вірменних літ" у текстології Новгородсько-Софійської групи», *Український історичний журнал* 5 (2021): 178–179.

⁹ М. Д. Приселков, *Троїцкая летопись. Реконструкция текста* (Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950), 128.

¹⁰ *Полное собрание русских летописей*, т. 1. *Лаврентьевская летопись* (Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1926–1928) (далі – Лавр.), Стп. 142.

¹¹ *Полное собрание русских летописей*, т. 2. *Ипатьевская летопись* (Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908) (далі – Іпат.), Стп. 130.

мість Лавр. поєднує безсумнівну одиницю дієслова (погорѣ) з формою іменника (црѣкви), яка могла позначати і одну, і множину. Якщо слова узгоджуються в однині, текст засвідчує, що «погоріла» лише одна церква.

Вибір між варіантами має історичні наслідки. Якщо взяти за основу читання Лавр., то повідомлення 1017 р. збігатиметься з інформацією Титмара про пожежу в одній церкві (Софії-Десятинній, назву якої літопис не уточнив). Але якщо обрати варіант Іпат., між ПВЛ і хронікою Титмара виникне суперечність: «погоріла» одна чи багато церков? Отже, встановлення оригінального тексту ПВЛ (а відповідно – київських анналів) за 1017 р. є ключовим завданням на шляху критики паралельних свідчень джерел і розуміння події.

У новітній літературі відтворення оригінального читання руської хроніки або її анналістичного джерела не виправдано здійснюють за допомогою кон'єктуральної критики. Текст «відновлюють» на підставі складних текстологічних схем із багатьма гіпотетичними елементами або історичних здогадів, які (за принципом циклічного аргументу) «підтверджують» «відновленим» текстом¹². Як було продемонстровано у недавній роботі, для пояснення наявного тексту руської хроніки можна обійтися без гіпотетичних реконструкцій¹³.

Текстологічні сценарії

Суперечність між списками ПВЛ потрібно розв'язувати виключно текстологічними мето-

¹² Олексій Гіппіус (А. А. Гиппиус, «О критике текста и новом переводе-реконструкции “Повести временных лет”», *Russian Linguistics* 26 (2002): 98–99) уявляє оригінальне читання фактично як гібрид тексту ПВЛ і Новгородського Першого літопису за 1017 р. Цей літопис, однак, має зовсім інше повідомлення у статті під цим роком: «Ярославъ иде къ Берестню. И заложена бысть святая София Киевѣ». Формально у наведеному повідомленні представлено колаж зі статей ПВЛ 1022 і 1037 рр. Новгородський Перший літопис у своїй старшій редакції оформився у 1330-х, тобто через двісті років після ПВЛ, від якої, імовірно, залежить. Зв'язок між обома пам'ятками на відрізок XI – початок XII ст. є предметом дискусій (див.: В. Аристов, «Ипатьевская летопись и новгородская историография», *Ruthenica* 15 (2019): 101–123).

Олександр Назаренко пропонував надавати перевагу варіанту Лавр. згідно з текстологічним правилом *lectio difficilior potior*. Водночас учений вважав, що оригінальний літописний запис був довшим і містив назву церкви: «погорѣ црѣкви святая София» (А. В. Назаренко, «Новый труд известного слависта: к выходу в свет немецкого перевода Повести временных лет Л. Мюллера», *Славяноведение* 2 (2002): 132; Його ж, «Достоверные годовые даты в раннем летописании и их значение для изучения древнерусской историографии», *Древнейшие государства Восточной Европы. 2013 год* (Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2016), 605–607)). Ця кон'єктура ускладнює історію тексту і потребує так само гіпотетичного пояснення, чому зрозумілу фразу було скорочено й перетворено на дефектний обривок.

¹³ Aristov, «The Tithe Church of Saint Sophia in Kyiv», 95.

диками без залучення міркувань «історичної вірогідності» та зіставлення з текстами паралельних джерел. Тільки на наступній стадії дослідження одержані висновки текстуальної критики можуть надаватися до історичного тлумачення.

Далі ми проаналізуємо можливі сценарії еволюції повідомлення про пожежу в Києві 1017 р. від архетипу ПВЛ до наявних списків. При цьому немає необхідності припускати, що в архетипі або джерелі ПВЛ містилися читання, не засвідчені списками (наприклад, «погорѣ црѣкви» і т. п.). Якщо не вдаватися до кон'єктур, можна сформулювати лише два сценарії, що передбачають первинність читання або Лавр., або Іпат.

Сценарій № 1

1.1. В архетипі ПВЛ читалося «погорѣ црѣкви». Це читання успадкував протограф Лавр.-Радз.-Акад., а далі – Лавр.

1.2. Правка «погорѣша црѣкви» відбулася у протографі Іпат.-Хлебн., який вплинув на Радз.-Акад.

Коментар до сценарію № 1

1.1. Варіант Лавр. «погорѣ црѣкви» є граматично неоднозначним. Незважаючи на те, що основною формою однини старослов'янського слова для позначення храмової споруди є «церкви/црѣкы», у текстах, починаючи вже з найдавніших старослов'янських пам'яток, відома форма однини «церкви/црѣкви» для називного відмінка (Nom. sg.)¹⁴. Зокрема, такі приклади є в літописанні.

В Іпат., Хлебн., Радз. і Акад. в рамках ПВЛ випадки вживання форми «црѣкви» у Nom. sg. утворюють виразну серію:

- 1039 – Свѣѣна бы^с црѣкви стѣя Бѣѣа¹⁵
- 1070 – заложена бы^с црѣквы (вар.: ц(е)рквы) стѣо Михаила . в манастирѣ Всьеволожи¹⁶
- 1072 – исполниса . црѣкви блѣгоухания вонѣ¹⁷
- 1075 – Поцата бы^с церкви Печерьская¹⁸
- 1089 – Свѣѣна бы^с црѣкви Печерьская¹⁹
- 1090 – свѣѣна бы^с црѣкви стѣо Михаила . Переславлеския²⁰

¹⁴ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 3 (Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1912), 1445; *Słownik prasłowiański*. Т. II (Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1976), 94; *Słownik jazyka staroslovienskeho*. Vol. 4 (Praha: Academia, 1994), 830.

¹⁵ Іпат., 141.

¹⁶ Там само, 164.

¹⁷ Там само, 172.

¹⁸ Там само, 189.

¹⁹ Там само, 199.

²⁰ Там само, 200.

1096 – встасл дворъ манастирескъ . Печерьскаго манастирѧ . и **цркви** яже тамо есть стго Дмитрея²¹

1108 – Заложена бы^с **цркви** . стго Михаила . Золотоверхая²².

Вживання «цркви» у Nom. sg. властиве тексту Іпат.-Хлебн. і Радз.-Акад. також поза межами ПВЛ (тобто після 1110-х рр.). Натомість Лавр. у Nom. sg. завжди подає «церкы/церки».

Чи домінувала ця тенденція у протографі Лавр.-Радз.-Акад., що виник до початку XIII ст., коли лінії історії Радз.-Акад. і Лавр. розійшлися? Оскільки текст Радз.-Акад. є контамінованим, це є цілком імовірним. Лавр., для якого характерна форма Nom. sg. «церкы», є старшим і при тому пергаменним рукописом. Натомість у молодших, паперових, списках домінує «цркви». Подібний розподіл помітно у списках Новгородського Першого літопису²³. У його старшій пергаменній копії 1330-х рр. послідовно вживається «церкы» у Nom. sg. Молодші паперові списки середини XV ст. не менш послідовно дають «цркви». Про вторинну природу форми Nom. sg. «цркви» у решті списків можуть також свідчити рідкісні випадки Nom. sg. «церкы», що «проступають» в Іпат.-Хлебн. у межах і поза межами ПВЛ (причому в коротких повідомленнях «анналістичного» стилю)²⁴. Отже, є більш імовірним, що Лавр. краще, ніж решта списків, передає манеру архетипу ПВЛ.

Запис 1017 р. «погорѣ цркви» у контексті Лавр. порушує правило вживання «церкы» у Nom. sg. Цей виняток можна пояснити як унікальний релікт, *lectio difficilior* оригіналу ПВЛ або його джерела.

1.2. Перетворення однини «погорѣ цркви» на множину «погорѣша цркви» має аналогії та пояснення в контексті рецепції домонгольського літописання впродовж подальших століть. Якщо оригінальний запис ПВЛ під 1017 р. передбачав пожежу лише однієї церкви, він явно випадав із кола пізніших повідомлень про пожежі у Києві та інших руських містах, коли завжди страждало багато церков. Це спонукало переписувачів до «раціоналізації» повідомлення²⁵. Найближчий

приклад дає список Тр., що мав спільний протограф із Лавр. Повідомлення 1017 р. подано в ньому з індивідуальною інновацією: «Ярослав иде и погорѣ церкви **много в Кыевѣ**»²⁶. Додаток «много в Кыевѣ» і форма «церкви» замість «церкы» вочевидь відбивають свідому правку. Слід гадати, переписувач Тр. вирішив «покращити» запис шляхом його розширення. Укладач протографу Іпат.-Хлебн. міг застосувати інший, більш делікатний, прийом і просто змінити форму дієслова.

Сценарій № 2

2.1. В архетипі ПВЛ читалося «погорѣша цркви». Це читання успадкували протографи Лавр.-Радз.-Акад. та Іпат.-Хлебн.

2.2. У протографі Лавр. відбулася правка або стався механічний пропуск, наслідком чого є дефектне читання «погорѣ цркви».

Коментар до сценарію № 2

2.1. Якби в архетипі ПВЛ стояло «погорѣ цркви», таке читання мало би зберегтися саме у Іпат.-Хлебн., де «цркви» у Nom. sg. є нормою. З погляду мовного портрета Іпат.-Хлебн. вторинність читання «погорѣша цркви» не є вмотивованою, а отже немає перешкод зводити його до архетипу. Цей варіант, представлений у чотирьох із п'яти головних списків ПВЛ, є граматично бездоганим. Щоправда, поширеність і правильність читання не є гарантією його оригінальності, особливо коли йдеться про молодші списки.

2.2. Свідома зміна «погорѣша» на «погорѣ» у протографі Лавр. означала би, що переписувач спеціально порушував граматичний стандарт («церкы» у Nom. sg.), якого всюди дотримувався. Іншим поясненням зміни є механічна помилка. Зокрема, можна припустити, що при переписуванні дієслово могло втратити останні дві літери «ша», якщо вони були виносними. Ця економна версія теж має слабе місце. Дієслівне закінчення «-ша» зазвичай не виносили над рядком, особливо в добу панування уставу й раннього напівуставу, якими мали бути написані рукописи-попередники Лавр. Тож помилкове перетворення «погорѣша» у «погорѣ» залишається незрозумілим.

Як можна побачити, обидва текстологічні сценарії (і «складніший» № 1, і «простіший» № 2) мають свої недоліки, що не дають змоги з цілковитою впевненістю зробити вибір поміж двома конкурентними читаннями у повідом-

²¹ Там само, 228.

²² Там само, 259.

²³ *Полное собрание русских летописей*, т. III. Издание 3-е. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (Москва: Языки русской культуры, 2000).

²⁴ Іпат., 67, 199, 634.

²⁵ Див.: В. Арістов, «Труднощі перекладу: чотириста храмів Києва у хроніці Титмара Мерзебургського», в *В орбіті християнської культури (Матеріали наукової конференції до 1030-річчя хрещення Русі; Київ, 25–26 жовтня 2018 року)*, за ред. Ігоря Скочиліяса та Максима Яременка (Львів: Український Католицький університет, 2020), 197–198.

²⁶ Приселков, *Троицкая летопись*, 128.

ленні 1017 р. Тож є потреба перевірити два історичні сценарії, оснований на кожному з варіантів тексту.

Історичні сценарії

Прийняття читання «погор'ї цркви» як оригінального узгоджує повідомлення ПВЛ (а відповідно – київських анналів) із хронікою Титмара, якщо «monasterium» розуміти як собор, кафедральний храм²⁷. У такому разі обидва джерела засвідчують пожежу однієї споруди – Десятинної церкви. Її назву руський текст не надав, оскільки аннали склалися при цій самій церкві й таке уточнення було непотрібним²⁸.

Розглянемо тепер ситуацію, в якій оригінальне повідомлення ПВЛ мало вигляд «погор'їша цркви». Воно суперечить словам Титмара, в разі, якщо «monasterium» позначає собор. Можна, звісно, допустити, що німецький хроніст знав лише про міську пожежу загалом, а вже від себе додав, що вона пошкодила храм святої Софії²⁹. Утім, він міг учинити навпаки: з розповіді своїх інформаторів про пожежу головного собору зробити висновок, що погоріло все місто.

Якщо автентичним є читання «погор'їша цркви», то які ще церкви, окрім Десятинної-Софії, могли би горіти у Києві 1017 року? На початковій стадії християнізації, коли тільки виникала церковна організація Русі, Київ ще не міг похвалитися численними храмовими спорудами³⁰.

Хоч як це парадоксально, але між свідченнями про пожежу багатьох церков і однієї церкви насправді може не бути суперечності. Соборна Десятинна церква, найвірогідніше, мала декілька приділів, «малих церков», зі своїми престолами і специфічними присвятами³¹. Іншими словами, єдиний храм фактично вмщував декілька окремих церков³². Якщо анналіст, клірик цього

храму, хотів підкреслити, що пожежа стосувалася різних приділів, він цілком міг описати це як «погор'їша цркви».

Та незалежно від того, яку внутрішню структуру мала Десятинна церква, на початку XI ст. вона була осередком архітектурного ансамблю, що охоплював як релігійні, так і світські будівлі. За гіпотезою Федора Андрощука, деякі з «палацових» споруд кінця X – початку XI ст.³³ (зокрема т. зв. північно-східний палац) були багатофункціональними, тобто окремі їхні приміщення використовували для релігійних відправ³⁴. Крім того, на території князівського комплексу Старокиївської гори поряд із головним храмом мали би існувати «супутні» будівлі, де мешкав клір, або також тимчасові церкви чи каплиці, в яких мало відбуватися богослужіння протягом періоду будівництва Десятинної церкви й до її освячення.

Весь цей комплекс руський анналіст міг позначити як «цркви» (у множині), а Титмар з опису своїх інформаторів – назвати «монастирем». І саме цей «монастир», за словами хроніста, зазнав пожежі. Отже, і в цьому випадку суперечності немає. Якщо оригінальним читанням ПВЛ і київських анналів було «погор'їша цркви», воно означало буквально те саме, що міг мати на увазі Титмар.

Підсумки

Подієва історія Русі XI ст. мусить спиратися на нечисленні й лаконічні наративні джерела. Це означає, що кожне слово, ба навіть літера, є на вагу золота. Від інтерпретації одного слова чи кількох літер або від вибору одного з конкурентних читань рукописів часто залежить розуміння і навіть достовірність події. Якщо існує паралельне джерело, це зазвичай дає змогу вирішити суперечку між варіантами тексту. Однак свідчення про київську пожежу 1017 р. ставлять дослідника у нестандартне становище. Кожне з двох джерел має по два можливі тлумачення. Повідомлення Титмара Мерзебурзького могло сповіщати про пожежу і однієї, і багатьох церковних споруд. Так само з «Повістю временних літ». Два варіанти повідомлення, наявні в її списках, свідчать або про одну, або про багато постраждалих від вогню церков. Аналіз різночитань запису 1017 р. у списках ПВЛ є цінним

²⁷ Aristov, «The Tithe Church of Saint Sophia in Kyiv», 93.

²⁸ Ibid., 94–95.

²⁹ Ibid., 95.

³⁰ В іншому місці свого твору Титмар повідомляє про «400 храмів» Києва. Однак цю дивну інформацію треба пояснювати як результат мовної помилки, що сталася за передавання відомостей про Київ до Титмара від його інформаторів. Див.: Арістов, «Груднощі перекладу», 195–200.

³¹ Е. Голубинский, *История русской церкви*, том I, ч. 2 (Москва: Университетская типография, 1904), 69–71. Один із таких приділів міг бути присвячений св. Клименту (Е. Голубинский, *История русской церкви*, том I, ч. 1 (Москва: Университетская типография, 1901), 186; Його ж, *История русской церкви*, том I, ч. 2, 71. Цілком можливо, що інший приділ був богородичним, і що присвяту використали при переосвяченні усього храму на честь Пресвятої Богородиці у 1039 р.

³² Найяскравішим, хоча й пізнім, прикладом може бути Храм Покрови Богородиці на Рові (Собор Василя Блаженного) у Москві. Його цілісний архітектурний комплекс поєднував у різний час від дев'яти до одинадцяти церков-приділів.

³³ Новітній огляд історії вивчення і узагальнення дослідження цих споруд див.: Д. Йолшин, ««Палаці» на Старокиївській горі: відкриті питання реконструкції архітектурних форм», *Opus Mixtum* 8 (Київ, 2020): 39–45.

³⁴ Ф. Андрощук, *Десятинна церква: відома і невідома* (Київ: Laurus, 2021), 22–23.

за будь-якого результату. Зрештою, кожен із двох текстологічних сценаріїв має переваги й недоліки.

Неможливість встановити оригінальне читання руської хроніки та єдино правильне розуміння слів Титмара може здатися дослідницькою поразкою. Адже нам залишається будувати дві альтернативні історії пожежі 1017 р. Проте насправді історія виявляється безальтернативною. За будь-якого варіанта узгодження повідомлень Титмара і ПВЛ, ці тексти засвідчують пожежу на

тій самій, центральній, території тогочасного Києва (на Старокиївській горі), де домінуючою будівлею була Десятинна церква. Незалежно від того, як розуміти термін «monasterium» у Титмара і яку версію тексту ПВЛ приймати («погорѣша цркви» чи «погорѣ цркви»), джерела все одно вказуватимуть на пожежу Десятинної церкви. Усіх деталей і масштабу цього лиха ми не дізнаємося, але достовірно можемо стверджувати, що найдавніша мурована церква Русі у 1017 р. постраждала від вогню.

Bibliographic References

- Androshchuk, F. *Desyatynna tserkva: vidoma i nevidoma*. Kyiv: Laurus, 2021.
- Aristov, V. "Ipat'evskaya letopis' i novgorodskaya istoriografiya". *Ruthenica* 15 (2019): 101–140.
- Aristov, V. "Trudnoshchi perekladu: chotyrysta khramiv Kyieva u khronitsi Tytmara Merzeburz'koho". In *V orbity khrystyans'koi kul'tury (Materialy naukovoi konferentsii do 1030-richchia khreshchennia Rusi; Kyiv, 25–26 zhovtnia 2018 roku)*, ed. by Ihor Skochylas & Maksym Yaremenko, 195–200. L'viv: Ukrain's'kyi Katolytskyi universytet, 2020.
- Aristov, Vadym. "The Tithe Church of Saint Sophia in Kyiv: Thietmar of Merseburg's Account Reinterpreted". *Palaeoslavica* XXIX/1 (2021): 89–109.
- Drevnyaya Rus' v zarubezhnykh istochnikakh. Khrestomatiya*. T. IV. Moskva: Russkiy fond sodeystviya obrazovaniyu i nauke, 2010.
- Gippius, A. A. "O kritike teksta i novom perevode-rekonstruktsii 'Povesti vremennykh let'". *Russian Linguistics* 26 (2002): 63–126.
- Gippius, A. "Reconstructing the original of the *Povest' vremennykh let*: a contribution to the debate". *Russian Linguistics* 38 (2014): 341–366.
- Golubinskiy, E. *Istoriya russkoy tserkvi*. Tom I. Ch. 1. Moskva: Universitetskaya tipografiya, 1901.
- Golubinskiy, E. *Istoriya russkoy tserkvi*. Tom I. Ch. 2. Moskva: Universitetskaya tipografiya, 1904.
- Holtzmann, Robert. "Über die Chronik Thietmars von Merseburg". *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 50 (1935): 159–209.
- Nazarenko, A. V. "Dostovernnye godovye daty v ranem letopisanii i ikh znachenie dlya izucheniya drevnerusskoy istoriografii". *Drevneyshie gosudarstvennoye Evropy. 2013 god*. Moskva: Universitet Dmitriya Pozharskogo, 2016.
- Nazarenko, A. V. *Nemetskie latinoyazychnye istochniki IX–XI vekov. Teksty, perevod, kommentariy*. Moskva: Nauka, 1993.
- Nazarenko, A. V. "Novyi trud izvestnogo slavista: k vykhodu v svet nemetskogo perevoda Povesti vremennykh let L. Miullera". *Slavyanovedenie* 2 (2002): 128–139.
- Polnoe sobranie russkikh letopisey*. T. 1. Lavrent'evskaya letopis'. Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1926–1928.
- Polnoe sobranie russkikh letopisey*. T. 2. Ipat'evskaya letopis'. Sankt-Peterburg: Tipografiya M. A. Aleksandrova, 1908.
- Polnoe sobranie russkikh letopisey*. T. 3. Izdanie 3-e. Novgorodskaya pervaya letopis' starshego i mladshogo izvodov. Moskva: Yazyki russkoy kul'tury, 2000.
- Poppe, Andrzej. "The Building of the Church of St. Sophia in Kiev". *Journal of Medieval History* VII/1 (1981): 15–66.
- Priselkov, M. D. *Troitskaya letopis' . Rekonstruktsiya teksta*. Moskva; Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1950.
- Sverdlov, M. B. "Kievskiy sobor Sv. Sofii kak istochnik istoricheskoy informatsii". *Trudy otdela drevnerusskoy literatury* 55 (2004): 121–133.
- Sverdlov, M. B. *Latinoyazychnye istochniki po istorii Drevney Rusi. Germaniya IX – pervaya polovina XII v.* Moskva; Leningrad: Institut istorii SSSR, 1989.
- Slovník jazyka staroslovienskeho*. Vol. 4. Praha: Academia, 1994.
- Slovník prasłowiański*. T. II. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1976.
- Sreznevskiy, I. I. *Materialy dlya slovary drevnerusskogo yazyka po pis'mennym pamyatnikam*. T. 3. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy akademii nauk, 1912.
- Thietmar von Merseburg. *Chronicon*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1935.
- Tolochko, O. "Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus'". In *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070–1200)*, ed. by Ildar H. Garipzanov, 207–229. Turnhout: Brepols, 2011.
- Tolochko, O. "Desyatynna tserkva: stari zahadky i novi hipotezy". *Opus Mixtum* 9 (2021): 7–12.
- Tolochko, O. "Kievan Rus around the Year 1000". In *Europe around the year 1000*, ed. by P. Urbańczyk, 123–139. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2001.
- Tolochko, P. P. *Istorychna topohrafiya starodavniogo Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka, 1972.
- Vilkul, T. L. "Lavrentiivs'ka versiya 'Povesti vremennykh lit' u tekstolohii Novhorods'ko-Sofijs'koi hrupy". *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal* 5 (2021): 175–189.
- Vilkul, T. L. "Tekstologiya i Textkritik. Ideal'nyi proekt...". *Palaeoslavica* XII (1) (2004): 171–203.
- Yolshin, D. "'Palatsy' na Starokyivs'kii hori: vidkryti pytannya rekonstruktsii arkhitekturnykh form". *Opus Mixtum* 8 (Kyiv, 2020): 39–54.

V. Aristov, M. Degtiarenko

HOW MANY CHURCHES BURNED IN THE KYIV FIRE OF 1017?

The article examines sources' reports of a large-scale fire in Kyiv in 1017. The two parallel texts are: the German Latin chronicle by Thietmar of Merseburg (composed in 1018) and the Primary Chronicle of Rus (composed in around 1116), which relied on early Kyivan annals. Thietmar wrote about the fire that

damaged the “*monasterium sancte Sophiae*”. The *Primary Chronicle* reported of the fire of one church or several churches without specifying them. The main focus of the article is on the textual analysis of two versions of the short account of the event in the copies of the *Primary Chronicle*. One of the versions implies that it was the fire of one church only. According to another version there were many churches that suffered from the fire. Remarkably, the textual difference between the variants is only two letters – the plural form ending of the verb (“*нозоръша цркви*” versus “*нозоръ цркви*”). The dilemma of determining the original variant correlates with the ambiguity of Thietmar’s words, which could denote the fire of either one building or several. The chronicler used the word “*monasterium*” which could denote both “*monastery*” (as a complex of church buildings) and “*cathedral*”. The article provides a comprehensive textual and philological analysis of the variant readings of the *Primary Chronicle*. At the same time, the authors did not resort to hypothetical reconstructions of the text but proceeded from those readings that are attested by the preserved manuscripts. The analysis revealed the advantages and disadvantages of two textual scenarios, which provided for the originality of one or another version of the fire of 1017. Based on the available copies of the *Primary Chronicle*, it appeared impossible to unambiguously choose between the variants. This led to modeling two historical scenarios of the event. However, as it was demonstrated recently, the German chronicler meant the Tithe Church (possibly, with a surrounding buildings) by St. Sophia monastery or cathedral. The palace complex centered around the first stone church of Kyiv included other buildings used for ecclesiastical needs. This can explain the ambiguous terminology of the Kyivan and German chronicles. Therefore, as it turned out, regardless of the textual choice, both competing readings can be interpreted in the same sense. Thietmar and the *Primary Chronicle* unanimously reported about the fire of the Tithe Church.

Keywords: the *Primary Chronicle*, textual criticism, medieval Kyiv, the Tithe Church, eleventh century.

Матеріал надійшов 23.02.2022

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)